

К. П. Чорна

кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри господарського, трудового права
та цивільно-правових дисциплін інституту права
імені Володимира Великого
Міжрегіональної Академії управління персоналом

ДЕЯКІ АСПЕКТИ УПРАВЛІННЯ ДЕРЖАВОЮ ВІЙСЬКОМ ЗАПОРОЗЬКИМ У ЧАСИ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ

Стаття розкриває початок формування механізму управління Військом Запорозьким – козацькою державою, яка виникла на українських теренах у роки визвольних змагань середини XVII століття. Головну увагу зосереджено на поєднанні автократичних та демократичних рис у врядуванні та на висвітленні особливостей польського та російського протекторату. Тут описано адміністративно-територіальний устрій держави, причини та наслідки виникнення міжстанової ієрархії, формування відносин із оточуючим геополітичним середовищем.

Значна частина викладеного матеріалу присвячена висвітленню причин появи монархічних рис в управлінні та вивченню постаті Богдана Хмельницького як засновника гетьманської держави, захисника національного суверенітету та вимушеного прибічника автократичного правління. Головна ж ідея дослідження – підкреслити важливу роль описуваного державного досвіду у подальшому розвитку національного будівництва.

Ключові слова: Хмельниччина, Військо Запорозьке, Гетьманщина, Зборівський договір, Переяславська рада, Генеральна рада, Генеральна канцелярія, козацька адміністрація, протекторат.

Постановка проблеми. У другій половині XVII століття на українських теренах остаточно завершилося формування нової суспільної верстви – козацтва, яке не прийняло попередніх способів політичного господарювання, оскільки воно передбачало широку участь чужинського елемента в управлінні.

Козацька ж громада віддавна жила згідно з власноруч виробленими звичаями, у яких товариська демократія майстерно поєднувалася з традиціями руського національного консерватизму, де ватажок виконує роль відповідального родинного патріарха, а правила справедливого співжиття еволюціонують у своєрідні норми звичаєвого права. Козацтво «набуло незвичайної екстенсивної сили, стало великою і впливовою суспільною верствою, покрило собою всі інші суспільні верстви, стало репрезентантом української народності» [1].

Тому не викликає заперечень той факт, що саме вільні управлінські традиції першої «християнської республіки» – Запорозької Січі стали основою державного устрою Гетьманщини, іншого видатного політичного феномена, який і донині слугує яскравим зразком національного державотворення [2]. На землях, які тоді

були найбільшим об'єктом територіальних зазіхань двох великих імперій Нового часу саме воно виявилось новим гегемоном, здатним не тільки вести війни і розподіляти здобич, але й спроможним сформувати власний технократичний уряд та управляти всіма галузями суспільного життя.

Разом з тим внутрішні суперечності (міжстанова боротьба) та зовнішні чинники (у вигляді втручання держав-сусідів, які не хотіли появи на карті нової сильної держави) уповільнили ці процеси на довгі роки.

Аналіз досліджень і публікацій. Основою джерельної бази з історії Гетьманщини є архівні матеріали [3; 13], козацькі літописи [7], праці видатних дослідників козащини О. Оглобліна [14; 15], Д. Дорошенка [16], І. Крип'якевича [5]. Етапи козацького державотворення широко висвітлені у роботах класика вітчизняної історії М. Грушевського [1; 9; 12], у дослідженнях видатних науковців М. Костомарова [2] та В. Липинського [11].

До цієї тематики неодноразово зверталися і зарубіжні вчені, зокрема англійський дослідник В. Аллен [10] та французький історик, літописець історії турецьких воєн Н. де Бартенон [8].

Особливості козацького врядування стали предметом наукового інтересу видатного енциклопедиста та ідеолога національного державотворення В. Кубійовича [4], а також сучасного історика та автора досліджень з історії державної служби в Україні В. Горобця [6].

Мета статті:

– дати оцінку програмі державного будівництва, запропонованій Богданом Хмельницьким та його соратниками, охарактеризувати принципи її втілення у практику державотворчої діяльності;

– описати адміністративну, територіальну організацію Гетьманщини та особливості урядування у її землях протягом обох етапів досліджуваного періоду;

– висвітлити роль внутрішніх чинників та ступінь зовнішнього втручання в управління Військом Запорозьким за часів Хмельниччини;

– довести історичну роль українського козацтва у подальшому державному будівництві.

Виклад основного матеріалу.

Отже, під час визвольних хвилювань 1648–1657 років, які виникли як умотивована і передбачувана реакція різних суспільних верств проти посилення режиму Речі Посполитої в Україні, українське козацтво отримало унікальну історичну можливість створити суверенну державність. До традиційної козацької боротьби за вольності приєдналося селянство та українська шляхта, і ця консолідація стала запорукою першої значної перемоги: так, у 1649 році після кількох найуспішніших антипосполитих кампаній польська корона визнає нову державу – Військо Запорозьке. В історичній науці документ, який підтверджує це, відомий як Зборівський договір [3].

Принципи організації держави описані у «Статтях про устрій Війська Запорозького», які стали головним лозунгом усіх наступних національних змагань: тут наголошувалося на успадкуванні політичних традицій та етнічних територій попередніх державних утворень, зокрема Київської Русі; обов'язковими атрибутами козацької держави були її соборність та незалежність від Польщі.

Ця територія, де у 1649–1651 роках проживало близько мільйона осіб, яка займала площу понад 200 тис. кв. км, складалася з полків і сотень (відповідно, керованих полковниками і сотниками, яким Генеральна рада – найвищий орган управління – доручила створити власні місцеві уряди). Таким чином, спочатку формувалася рес-

публіканська форма правління, запозичена у Запорозької Січі: очільником нової держави мав бути виборний гетьман; виборними були і посади генеральної, полкової та сотенної старшини.

Перед козацькою старшиною, яка завжди зосереджувала свою основну увагу на організації військових походів і яка фактично нехтувала політичним облаштуванням цивільного життя, постає нове завдання: організувати козацьку адміністрацію на території Київського, Чернігівського та Брацлавського воєводств, відданих під урядування Війська Запорозького. Ще раніше, під час народних хвилювань, зазнало кризи попереднє місцеве управління, яке здійснювалося воєводами та повітовими старостами, призначеними польською короною; також припинилися засідання сеймиків. Частина каштелянів, очільників місцевої шляхти і досвідчених управлінців, перейшла на бік Богдана Хмельницького, а після Зборівського договору взяла найактивнішу участь у формуванні місцевої влади.

Найвищими адміністративними установами були рада старшини, військова рада і військовий суд, військова та скарбова канцелярії, генеральна артилерія. Усе військове, судове, адміністративне, фінансове управління здійснювала Генеральна канцелярія. За прикладом Січі в урядуванні збереглися посади Генерального писаря (голови канцелярії), обозного (керівника військового забезпечення та артилерії), підскарбія (упорядника фінансових справ), бунчужного (особистого представника гетьмана у канцелярії, ідеолога і дипломата у мирний час), хорунжого (охоронця символіки та завідувача військовими справами), осавула (відповідального за дотримання законів і судового виконавця) [4].

Відповідно, у полках формувалися полкові ради, полкові канцелярії та полкові суди і запроваджувалися посади полковників, наказних полковників, писарів, суддів, обозних, хорунжих та осавулів (посада бунчужного була лише при гетьмані).

Ще більш нечисленною була сотенна старшина: тут урядування здійснювалося кількома особами, як правило, сотником, писарем та значковим товаришем. У полку останніх було від 30 до 50 осіб, і основними обов'язками цих посадовців було не лише зберігання символіки, але й виконання щоденних доручень, пов'язаних з інформуванням полків і сотень щодо розпоряджень старшини.

Козацтвом невеликих населених пунктів управляли курінні отамани (а рештою населен-

ня – обрані громадою вийти); у сотенних містах поруч із сотниками урядування здійснювалося городовими отаманами. Аналогічно і у полкових містах: полковники та їхні адміністрації відали військовими питаннями, а городові отамани розпоряджалися справами цивільного населення разом із органами міського самоврядування. Таким чином, збережені були основні принципи магдебургії та звичні для селян форми організації місцевої влади.

Автономно у складі Війська Запорозького існувала Запорозька Січ, проте її старшина затверджувалася гетьманом і, як правило, з числа толерантної до нього козацької аристократії [5].

Бюджет (Генеральна скарбниця) держави формувався переважно внутрішніми зборами і податками (окрім подальших протекторських асигнувань на утримання реєстрового козацтва). Так, збиралася орендна плата за землю, численні митні транспортні збори, податки з броварень та млинів, відкупні за виробництво міцного алкоголю, видобування руди, вирощування тютюну; чимало коштів давало прикордонне мито, військовий податок [6].

Спадкоємність традицій Київської Русі, Галицько-Волинської держави, Великого князівства Литовського полягала і у змісті діяльності козацьких чиновників: усі вони – від значкового товариша до Генерального писаря брали участь у походах як воїни і полководці. Тобто за прикладом європейських монархій посади у Гетьманщині надавалися переважно за військові досягнення, і така винагорода за службу часто слугувала не на користь державі, оскільки адміністрування вимагало технократичного досвіду, який мала тільки сеймова шляхта.

Найважливішими завданнями нової (тимчасової та наспіх зібраної) адміністрації була організація безпеки місцевого населення, яке потерпало у період безвладдя – козацькі органи влади найперше взяли під власний нагляд громадський порядок, охорону торгівлі та підприємництва; було розпочато створення судової, фінансової, митної систем; реєстр козацького війська включав 40 тисяч осіб; генеральна старшина провадила дипломатичну діяльність: у дипломатичні відносини з козаками вступали, окрім ханату, султанату і Москви, ще і європейські країни (Швеція, Франція, Іспанія, Річ Посполита, Венеція).

Номінально держава Богдана Хмельницького на початку свого існування залежала від польської корони, однак королівський уряд не

втручався у діяльність козацької адміністрації, а зі вказаних земель були виведені польські війська. Окрім повної владної незалежності, гетьман фактично поширив свою владу і на інші території українських та білоруських земель, зокрема на Волинь. Протягом наступних років ареал козацького урядування розширювався, поблизу південних та північних кордонів було чимало територій, які де-факто стали нічийми і зазнавали впливу то однієї, то іншої сторони.

Проте доля цієї державності визначалася поразками та перемогами учасників війни, а також особливостями внутрішнього становища: обидві сторони залучали до військових дій місцеве населення, проводилася загальна мобілізація, тривали татарські набіги. Уся внутрішня обстановка ускладнювалася двома важкими роками для сільського господарства – засухами і неврожаєм, а також занепадом виробництва, торгівлі та ізоляцією від зовнішніх ринків, усе це суттєво гальмувало подальшу національну розбудову.

Особливою перепоною на шляху до прогресивної європейської національної держави були й застарілі феодальні відносини на селі, які частково суперечили козацьким «капіталістичним» рисам господарювання, що будувалися на використанні добровільної праці. Проте головним індикатором цього процесу залишалися військові дії. Так, наприклад, польські війська після перемоги під Берестечком знову окупували Брацлавщину та Чернігівщину, але після поразок у наступні роки умови Зборівського договору було відновлено [7].

Таким чином, з огляду на описані події, перед урядом Війська Запорозького постала проблема вибору могутнього покровителя серед сильніших держав-сусідів: кримського ханства (турецького султанату), польського короля або московського царя. Сам очільник держави – гетьман Б. Хмельницький, а також більшість його старшини та місцевих полковників рішуче протидіяли союзу з ханатом, оскільки татарські війська неодноразово зраджували козаків у походах, окремі кримські загони і досі продовжували чинити грабіжницькі напади на українські землі, зрештою, хан уклав мирний договір з Польщею. Окрім цього, вся тогочасна Європа продовжувала сприймати козаків як рішучих і войовничих суперників у боротьбі проти турецької неволі: «Ці люди виростили у труді, як скіфи, загартовані всілякими злигоднями, як гуни, здатні до війни, як готи, засмалені на сонці, як індійці, і жорстокі, як сармати» [8].

Не здобула широкої підтримки козацької старшини й ідея відновлення протекторату Речі Посполитої, оскільки польська корона у XVII столітті суттєво посилила політичний та економічний вплив та ігнорувала інтереси української шляхти, позбавляючи останню вагомому слова у сеймиках та неофіційно відтісняючи від сеймової участі. Козаччина ж загалом ставала небезпечною, оскільки козацькі вольності заперечували чужоземне втручання в суспільне життя. Але найбільше противились поверненню до Польщі селяни, для яких вона була носієм феодальних повинностей та джерелом неприйнятого католицизму.

Нагальна потреба вирішити конфлікт з Польщею спричинила пошуки союзника: потрібен був партнер значно надійніший, ніж Туреччина в особі її вірних васалів – татар. Тому з огляду на описане становище з'являються умови для обрання таким союзником Москви: «Про гетьмана ж Б. Хмельницького і все військо Запорозьке бояре і думні люде постановили, щоб великий государ зволив їх з городами й землями прийняти під свою високу руку задля православної віри і святих божих церков. Тому що пани-рада і вся Річ Посполита повстали на православну віру і святі церкви, хочуть їх винищити, і гетьман Б. Хмельницький і все військо Запорозьке присилали не раз просити, щоб великий государ не дав їх гонителям і клятвопреступникам винищити православну віру і зруйнувати святі церкви: щоб над ними змилосясердився і велів їх прийняти під свою високу руку, а як не схоче їх прийняти, нехай за них заступиться і помирить їх через своїх великих послів, щоб вони були певні того замирення» [9].

Для легітимізації московського протекторату не досить було рішення козацької старшини: царська влада прагнула підтримки низів і зажадала присяги на вірність від народних мас, насамперед від міщан та духовенства. Така вимога є додатковим непрямим доказом визнання демократичного управління (козацької демократії), яка здобула поширення не лише у межах Запорозької Січі, але й на решті українських теренів. Таким чином, народні маси стали суб'єктом управління, з яким вирішила порахуватися московська влада, і цей крок (разом з історичною приналежністю обох народів до православної гілки християнства) став вирішальним у здобутті прихильності значної частки українства.

Якщо аналізувати текст договору, то його умови підтверджують факт приєднання: так,

англійський дослідник В. Аллен стверджує, що конституційний статус України стосовно Московської держави був винятково залежним. На його думку, договір «ані створив української держави, ані встановив гетьмана як голову такої держави» [10]. Проте ця теорія зазнає чималої критики. Зокрема, український вчений, філософ, історик, громадський діяч і один з «батьків» українського націоналізму В. Липинський стверджує, що «Хмельниччина» – це постійні державницькі змагання, які завершилися здобуттям волі і незалежності, а сам гетьман не є творцем «нещасливої унії», а однією з найвеличніших постатей в національній історії, видатним полководцем, політиком та дипломатом, і що найголовніше – державним будівничим, який прагнув створити національну шляхетську монархію, але не здобув достатньої підтримки серед народних мас: «І як глибоко народніми, з психологією народних українських мас згідними, були наміри гетьманські сотворити понадкласову українську дідичну монархічну владу, булаву по наслідству синові-наслідникові передавши, найкращим доказом служить – як популярність цих намірів власне серед «черні» козацької і зненависть, з якою ця «чернь» зустрічала – так і те, що пам'яті досі заховали, тоді, коли всі книжники і учені землі нашої і вся наша «свободолюбива» старшина, згодом в рабстві у чужинців опинившись, давним-давно про них безслідно забули» [11].

Версію про те, що Україна у другій половині XVII століття мала всі шанси стати однією з могутніх східноєвропейських монархій, частково підтримує і М. Грушевський, вважаючи, проте, постать Богдана Хмельницького надто нерішучою та суперечливою в управлінні: «Навіть у сфері національно-релігійній у Хмельницького було лише «механічне повторення старих пережитих кличів – і нічого нового, ніякого будівництва у властивім значенні слова» [12]. Цілком можливо, що гетьманат не набув усіх рис спадкової монархії завдяки цілій низці суб'єктивних причин, і однією з цих причин була загибель спадкоємця – Тимоша Хмельницького, достойного і могутнього представника шляхетської національної еліти (на відміну від незрілого молодшого сина, Юрія Хмельницького, який завжди піддавався впливу оточення і родини).

Вважалось, що після Переяславської угоди найвищим правителем держави був московський цар. Проте у дійсності це право було лише зафіксованим на папері: «Хоч московський цар

іменував себе царем «Малыя Росіи», але це була лише буква без реального змісту», бо насправді Україна за життя Богдана Хмельницького була цілком незалежною від Московщини державою, і це можна назвати номінальною васальною залежністю; юридично її установив договір 1654 р., але на практиці цього не було ні в адмініструванні, ні у фінансовій системі, ні у судовій юрисдикції» [13]. Москва також дотримувалася позиції невтручання у міське самоврядування, закликаючи до цього і толерантну до неї козацьку старшину, і міщан, які обстоювали міське (Магдебурзьке) право, самостійно створювали міські цивільні управи.

Отже, фактичним монархом Війська Запорозького був гетьман, який здійснював керування державою з дорадчою допомогою генеральної старшини; з Москвою ж він був пов'язаний лише справою честі – присягою на вірність, якої намагався дотримуватися. Водночас він вживав усіх заходів, щоб централізувати владу на територіях, з яких збиралися доходи у гетьманську скарбницю, і без встановлення певного виду військової диктатури це було неможливо. Таким чином, за рік після українсько-московської угоди гетьман став самостійним правителем війська та казни і здобув підтримку деякої старшини у власних монархічних прагненнях: в Україні тоді сформувався абсолютно новий стан – багате реєстрове козацтво, яке закріпило за собою земельні маєтки, підтвердивши власність царськими жалуваними грамотами. Їх економічний вплив був доволі значним, часто він поширювався і на політичні рішення, ця частина козацької громади противилась поверненню до польського панування. Але і вона не була готова прийняти «власного» монарха, оскільки це суперечило колишнім вольностям низового товариства. «Це була проблема взаємин, змагання й навіть боротьби гетьмана-володаря з козацькою аристократією, проблема *mutatis mutandis* досить актуальна в тогочасній Європі (приміром, у Франції). Гетьман як голова держави став над козацькою, а козацька старшина перетворюється на зверхній стан України» [14]. І найрішучішими супротивниками зміцнення влади цього «голови» були насамперед не зовнішні вороги, а колишні соратники – прихильники традиційних козацьких вольностей,

які часто межували з охлократією, а на певних етапах розвитку держави ставали відверто небезпечними для національного будівництва.

Висновки. Отже, у науці наявні такі оцінки досліджуваної державності. Військо Запорозьке найчастіше характеризується:

- як тимчасова унія, необхідна для умиротворення національно-визвольних змагань;
- як частковий протекторат з військовою автономією (як польський, так і російський);
- як повна ліквідація української національної державності, як крок назад і відхід від тогочасних європейських цінностей;
- як на часі необхідний військово-політичний союз, який мав усі шанси стати самостійною державою.

Головною ж причиною уповільнення державного будівництва стала відсутність консолідації всередині козацтва: зростаюча економічна диференціація козацької громади спричиняла внутрішні міжусобиці: «Рядове, просте козацтво, так звана «чернь», кривим оком дивилася на те, що старшина прибирає все до своїх рук, не тільки владу, але й кращі ґрунти, «луги і луки», та чим далі, все більше робиться замкненою кастою, куди доступ давали не тільки військові заслуги, але й знатне походження (шляхетство), багатство, зв'язки» [16].

Таким чином, сформувалися передумови для політичних протистоянь: 1) між козаками-«аристократами» та козаками-«простолюдинами»; 2) між полковим та запорозьким козацтвом; 3) між прихильниками Польщі та прихильниками Москви; 4) між вільними козаками та залежними селянами; 5) між шляхтою та козацтвом; 6) між козацькою старшиною та міщанами.

Одноосібницьке правління було нагальною вимогою часу, оскільки паралельно із виникненням привілейованого полкового козацтва та із загостренням майнової диференціації, виникали систематичні політичні конфлікти щодо загального курсу держави: українська шляхта, наділена у минулому коронними привілеями (а з нею і деяка частина козацтва) прагнули союзу з прогресивною, на їхню думку, Польщею. Отже, не лише зовнішній вплив, але й насамперед внутрішні змагання стали однією з важливих причин краху державницьких планів про єдину і неподільну Україну та єдину і неподільну владу першого легітимного українського гетьмана.

Список використаної літератури:

1. Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. Т.8–10. Київ: Наукова думка, 1995–1998. С.19.
2. Костомаров М. Книга буття українського народу. Нью-Йорк: «Наша Батьківщина». 1967. С. 30
3. «Декларація його королівської милості Війську Запорозькому». URL: <http://pravo.studio>
4. Ранги військові // Енциклопедія українознавства: Словникова частина: в 11 т. Наукове товариство імені Шевченка; гол. ред. проф., д-р Володимир Кубійович. Париж; Нью-Йорк: Молоде життя; Львів; Київ: Глобус, 1955–2003. Т. 7. С. 466–467.
5. Крип'якевич І. Історія українського війська. Частина II: Запорозьке Військо. Львів: Видання Івана Тиктора, 1936. С. 35–38
6. Горобець В. Українська козацька держава // Політична енциклопедія. Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. К.: Парламентське видавництво, 2011. С. 730.
7. «Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки». / Пер. із староукр. К.: Т-во «Знання» України, 1992, С. 292.
8. Н. де Бартенон. «Загальна історія Турецьких війн». URL: <http://scicenter.online>
9. Грушевський М. Історія України-Руси, т. IX, ч. 1 (Хмельниччина роки 1650–1653) Київ 1928; т. IX, ч. 2 (Хмельниччина роки 1653–1657), Київ, 1931.
10. The Ukraine: A History. By Allen W. E. D. (Cambridge: University Press; New York: Macmillan Company, 1940, P. 404.
11. Липинський В. Україна на переломі 1657–59, Відень 1920; його ж: Z dziejów Ukrainy, Kraków, 1912. С. 27.
12. Там же.
13. «Договір гетьмана Б. Хмельницького з Москвою р. 1654», 1927. URL: <http://www.archives.gov.ua>
14. Оглоблин О. Хмельниччина і українська державність. Нью-Йорк, 1954. С. 24
15. Оглоблин О. Проблема державної влади на Україні за Хмельниччини й Переяславська Угода 1654 р. Укр. Історик, 1965. ч. 1–2. С. 5–13; 1965. ч. 3–4. С. 11–16.
16. Дорошенко Д. Нарис історії України. Том 2. URL: <https://history.vn.ua/book/practice>

Черная Е. П. Некоторые аспекты управления государством Войском Запорожским во времена Хмельниччины

Статья раскрывает начало формирования механизма управления Войском Запорожским – казацким государством, возникшем на украинской территории в годы освободительной борьбы середины XVII века. Главное внимание сосредоточено на сочетании авторитарных и демократических черт в управлении и на освещении особенностей польского и российского протектората. Здесь описано административно-территориальное устройство государства, причины и последствия возникновения межсословных иерархий, формирование отношений с окружающей геополитической средой.

Значительная часть изложенного материала посвящена освещению причин появления монархических черт в управлении и изучению фигуры Богдана Хмельницкого как основателя гетманского государства, защитника национального суверенитета и вынужденного сторонника авторитарного правления. Главная же идея исследования – подчеркнуть важную роль описываемого государственного опыта в дальнейшем развитии национального строительства.

Ключевые слова: Хмельниччина, Войско Запорожское, Гетманщина, Зборовский договор, Переяславская рада, Генеральный совет, Генеральная канцелярия, казацкая администрация, протекторат.

Chorna K. P. Some aspects of the State management of the Zaporizhian host at the time of Khmelnytsky uprising

The article reveals the beginning of the formation of the control mechanism of the Zaporozhye Army – the Cossack state that arose in the Ukrainian territory during the years of the liberation struggle of the mid-seventeenth century. The main focus is on the combination of autocratic and democratic features in the management and coverage of the features of the Polish and Russian protectorates. It describes the administrative and territorial structure of the state, the causes and consequences of the emergence of interstate hierarchies, and the formation of relations with the surrounding geopolitical environment.

Much of this material is devoted to coverage of the reasons for the appearance of monarchical features in the management and study of the figure of Bogdan Khmelnytsky as the founder of the Hetman state, the protector of national sovereignty and the forced supporter of autocratic rule. The main idea of the research is to emphasize the important role of the described state experience in the further development of national construction.

Key words: Khmelnytsky Region, Zaporozhian Army, Hetmanate, Zborivsky Treaty, Pereyaslav Council, General Council, General Office, Cossack Administration, Protectorate.